

ՇԵՔՍՊԻՐԻ 66-ՐԳ ՍՈՆԵՏԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Համլետի «Ժամանակն իր շավղից դուրս է սալթաքել» արտահայտությունը, որի մի դրսևորումն էլ հայտնի «լինել թե չլինելն» է և որը չափազանց բնորոշ է ամբողջ «Համլետ» ողբերգության և գուցե բնդհանրապես շեքսպիրյան ողբերգությունների համար, արտահայտում է հեղինակի չհաշտվելը, այսպես կոչված, «Ժամանակի» հետ:

Իհարկե, այդ դժգոհումը, «Ժամանակի» հետ չհաշտվելը ամեն մի հեղինակի ստեղծագործության մեջ յուրովի գունավորմամբ է դրսևորվում, բայց էությունը նույնն է, այն, ինչ, թերևս, ամենից ավելի դասական ձևով արտահայտվել է «Համլետ»-ում:

Ուրեմն իրականում «Ժամանակ»-ը սոսկ մի խորհրդանիշ է այսպիսի դեպքերում, այլապես ինչպե՞ս է, որ բոլոր ժամանակների մեծ հեղինակները չեն հաշտվում իրենց ժամանակի հետ, այսինքն՝ այդ չհաշտվելը վերաբերում է բոլոր ժամանակներին, աշխարհին, մարդկային կյանքին ընդհանրապես:

Տարբեր հեղինակներ դժգոհելով «աշխարհից» տարբեր եղրակացությունների են հանդել: Մեկը սրռռել է պալաթարել, մյուսը մխիթարանք է դրել մարդկանց ներքու, «վատը լավ տեսնելու» մեջ, երրորդը փախել է մարդկությունից, չորրորդը մտածել է իր կյանքին վերջ տալու կամ, համենայն դեպս, երազել է մեռնելու մասին:

Ահա այս վերջին եզրակացությունն է, որ տեղ է գտել Դանեմարքի արքայազնի մտորումներում, որոնք անպայման նաև ինչ-որ չափով մեծ դրամատուրգի մտորումներն են, բանի որ շեշտված արտահայտվել են նրա քնարական հույակապ շարքում՝ սոնետների մեջ:

Այն հարցին, թե Շեքսպիրի բազմաթիվ հերոսներից ո՞րը գրող լինելու դեպքում կզրեր Շեքսպիրի նման, պատասխանել են՝ Համլետը կամ Հորացիոն: Ըստ երևույթին, միայն Համլետը բախական է այս պատասխանում: Եվ չի կարելի չհամաձայնել այն կարծիքին, ըստ որի Շեքսպիրի ամենաշեքսպիրյան երկը «Համլետն» է:

«Ժամանակն իր շաղկից դուրս է սայթաքել» բնորոշող բացականչության փակագծերը բացվում են «Լինել թե չլինել» մենախոսության մեջ, ուր նաև ինչ-որ շափով բյուրեղացած է «Համլետի» հիմնական մտահղացումը:

Վաղուց է նկատված այն նմանությունը, որ առկա է այդ, թերևս, ամենահանրահայտ շեքսպիրյան մենախոսության և Շեքսպիրի 66-րդ սոնետի միջև: Ի դեպ, ասենք նաև, որ ըստ հաշվումների՝ Շեքսպիրի սոնետներում արտահայտված տրամադրություններն ու խոհերը ամենից հաճախ հիշեցնում են «Համլետը»:

Այստեղ հիշենք նաև Շեքսպիրի սոնետների մի կարևոր առանձնահատկությունը՝ այդ սոնետները շատ նման են մենախոսությունների: Այդ հատկությունը լավ է երևում 66-րդ սոնետի մեջ: Մյուս կողմից ուշագրավ է, որ սոնետի «կաշկանդիչ» ձևը (14 տող՝ 3 քառատող, յուրաքանչյուրը տողերի մեջընդմեջ հանգերով և 1 հանգավոր երկտող)² չի խանգարել Շեքսպիրին, որ իր մի քանի թատերական երկերի մեջ (օրինակ՝ «Ռոմեո և Զուլիետ»-ում, «Միրո ապարդյուն ջանքեր»-ում) սոնետը օգտագործի իբրև երկախոսության և մենախոսության ձև:

Շեքսպիրյան բոլոր սոնետներից դուցե ամենից ավելի դրամատիկականը 66-րդն է, որ կարող է ընկալվել և իբրև մենախոսություն, դուցե ավելի, իբրև երկախոսության մի հատված՝ խոսք ուղղված խոսակցին:

Tir'd with all these, for restful death I cry,—
As, to behold desert a beggar born,
And needy nothing trimm'd in jollity,
And purest faith unhappily forsworn,
And gilded honour shamefully misplac'd,
And maiden virtue rudely strumpeted,
And right perfection wrongfully disgrac'd,
And strength by limping sway disabled,
And art made tongue-tied by authority,
And folly (doctor-like) controlling skill,

And simple truth miscall'd simplicity,
 And captive good attending captain Ill.
 Tir'd with all these, from these would I be gone,
 Save that, do die, I leave my love alone.

Տողացի թարգմանությունն է.

- 1 Հոգնած այս ամենից ես անդորրաբեր մահվան (մահվան անդորրն) եմ կանչում:
- 2 Տեսնելով՝ արժանավորությունը (դարձած) մուրացկան ի ծնե,
- 3 եվ դատարկ ոչնչությունը խինդի մեջ բարգավաճելիս,
- 4 եվ ամենամաքուր հավատը տարաբախտորեն (անտեղի) խաբւած (մերժւած),
- 5 եվ ոսկեզօծւած պատիւը անամոթաբար տրւող,
- 6 եվ կուսական առաքինությունը դաժանորեն պղծւած,
- 7 եվ իսկական կատարելությունը անարդար չվարձատրւած (չգնահատւած),
- 8 եվ ուժը, կաղ իշխանությունից ճնշւած,
- 9 եվ արվեստը լուրու դատապարտւած իշխանության (բռնության) կողմից,
- 10 եվ հիմարությունը իրբն խրատատու՝ հմտությունը (գիտելիքները) քննելիս,
- 11 եվ պարզ ճշմարիտը բթամտություն (տխմարություն) անվանւած,
- 12 եվ ստրկացւած բարին, հաղթանակած շարին ծառայելիս.
- 13 Հոգնած այս ամենից՝ ես կուզեի հեռանալ (այդ ամենից),
- 14 եթե մեռնելով ստիպւած չլինեի թողնել իմ սեշը (սիրելիիս) միայնակ:

Ասենք միանգամից, որ բերւածը մենք անվանեցինք «տողացի թարգմանություն», որի տակ երբեմն ենթադրւում է նաև «բառացի թարգմանություն» իմաստը: Իրականում այդպես չէ: Տողացի թարգմանություն ասելով պետք է հասկանալ միայն տողի դիմաց տող թարգմանելը. իսկ «բառացի թարգմանություն» տերմինից, բոտ երևույթին, պետք է հրաժարվել կամ այն պայմանականորեն հասկանալ, քանի որ այդպիսի թարգմանություն իրականում լինել չի կարող: Չափածոն արձակ թարգմանել, զեռ չի նշանակում բառացի կամ բառացիորեն ճիշտ թարգմանել: Եվ սա մեծ չափով է վերաբերում Շեքսպիրի սոնետներին, մանավանդ 66-րդ սոնետի թարգմանությանը: Բառերի բազմիմաստութուն,

ներիմաստութիւն, արտաքին հանդարտութիւն ու պարզութիւն և դրանց տակ կամ դրանց մեջ թաքնված քնքուշ, բայց հաճախ և աչքող հուզող, որին խառնված է լինում խոհը, մտախոհութիւնը, — այդպիսիք են շեքսպիրյան սոնետների զգալի մասի, այդ թվում 66-րդի կարևոր առանձնահատկութիւնները:

Վերը բերված տողացի թարգմանության մեջ այդ ամենի ստվերն է մնացել միայն, բայց այն անհրաժեշտ է մեր քննութիւնը շարունակելու համար (66-րդ սոնետի կառուցվածքը, եթե կարելի է ասել, կմախքը ներկայացնելու համար այն ընթերցողին, որին բնագրի խոսքն անմատչելի է):

Եվ այսպես, սոնետի առաջին տողում բանաստեղծը մահվան անդորր է երազում, հոգնած այս ամենից: Թե ինչ է այդ ամենը, բացահայտվում է հաջորդ 12 տողերում, նախավերջին տողում փոքր-ինչ այլ կերպ կրկնվում է 1-ին տողի բովանդակութիւնը (հոգնած այս ամենից ուզում է մեռնել), իսկ վերջին տողը անսպասելիորեն ոչ միայն ամբողջացնում է բոլոր 13 տողերում ասվածը, այլև բացահայտում է մի նոր աշխարհ, բանաստեղծի իսկական, մինչ այդ չնկատված էութիւնը և խորութիւնը՝ նրան աշխարհում պահում է միայն այն, որ մտահոգված է մեկ ուրիշի, իր սիրելի անձնավորութիւն հետագա ճակատագրով (ի՞նչ պետք է անի աշխարհում սիրելի էակը միայնակ, առանց իրեն):

Տարածված տեսակետ կա այն մասին, որ Շեքսպիրի սոնետների առաջին 126-ը նվիրված են բանաստեղծի ընկերոջը (որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով դա կույս Սաուտհեմպտոնն է); 127—152-ը՝ Թխադեմ տիկնոջը, վերջին երկուսը անգլիական Բատ առողջավայրի բուժիչ աղբյուրներին: Ուրեմն ըստ այս տեսակետի 66-րդ սոնետի վերջին տողում հիշված, «սիրելին» (կամ «սերը») բանաստեղծի ընկերն է (բարեկամը): Սակայն առաջին 126 սոնետներին վերաբերող այս տեսակետը, որ սկիզբ է առել XVIII դարի վերջին, վիճարկում են շատերը: Գլխավորապես կասկածի տեղիք է տալիս առաջին 126 սոնետների մի մասը: Այդ այն սոնետներն են, որոնք, ինչ հիմնավորում էլ բերվի, միևնույնն է, հազիվ թե մի տղամարդու նվիրված լինեն: Դժվարութիւնն առաջա-նում է հետևյալ պատճառով. XVI—XVII դարերի բանաստեղծութիւն մեջ, իրոք, ընդունված էր, որ մի տղամարդ ջերմ սիրո ձոներ հղեր մի այլ տղամարդու՝ նրա զեղեցկութիւն, նույնիսկ քնքշութիւն գովաբանում-ներով, և քանի որ անգլերենում ածականները քերականական սեռի կարգ և վերջավորութիւններ չունեն, իսկ Շեքսպիրի առաջին 126 սոնետներում ուղղակի խոսք չկա, թե բանաստեղծի սիրո առարկան կին է թե տղա-

մարդ, ուստի և դժվար է առեղծվածին բանասիրական ստույգ լուծում տալ:

Նույնիսկ առաւ երկու ականավոր շեքսպիրագետներին՝ Մ. Մորտ-վուլփ և Ա. Անրիկատի միջև համաձայնութիւն չկա այս հարցում: Ա. Անրիկատը որեւէ կասկած անշամ չունի այն մասին, որ առաջին 126 ստեղծութիւններում են տղամարդու, գիտնականը միայն բացատրում ու հիմնավորում է այդ հանգամանքը³, մինչդեռ Մ. Մորտվուլփը կասկածի է ենթարկում այդ տեսակետը՝ դրելով. «Եւ ականաձայն մարդ հակվում է գնալի այն ենթադրութիւնը, որ Շեքսպիրի ստեղծները մեկ ամբողջական սյուժետային շարք չեն կազմում, որ Շեքսպիրը նրանցում խոսում է ոչ թե երկու, այլ շատ անձանց մասին, որ ստեղծները արտացոլում են մեծ դրամատուրգի և բանաստեղծի՝ մեկ այնքան քիչ ծանոթ կենսագրութեան ամենատարբեր փաստերը, քանի որ ստեղծները գրվել են տարբեր ժամանակներում, կյանքի տարբեր հանգամանքներում: Օրինակ, որտեղից է հայտնի, որ ստեղծների մեծագոյն մասը վերաբերում է մեկ ընկերոջ (բարեկամի): Ինչո՞ւ չենթադրել, որ այդ ստեղծներից շատերի մեջ խոսքը վերաբերում է սիրելի կնոջը»⁴:

Մենք չենք փորձում խորանալ այս հարցի մեջ, մանավանդ որ տվյալ դեպքում 66-րդ ստեղծի ամփոփիչ վերջնատողի ուժը, էութիւնը չի կարող փոխվել այն բանից, թե «իմ սերը» կամ «սիրելին» կի՞ն է, թե՛ տղամարդ: Ով էլ այն լինի, էութիւնը մնում է նույնը՝ բանաստեղծը կամ քնարական հերոսը չի ազատվում (մահով) կյանքի անտանելի դառնութիւններից միայն այն պատճառով, որ չի ուզում այդ դառնութիւնների մեջ սիրելի անձին մենակ թողնել:

Կյանքի խոցող անարդարութիւնների, աշխարհից հոգնած կամ դառնացած լինելու և մահվան մասին խոսք կա շեքսպիրյան մի շարք ստեղծներում (44, 60, 64, 68, 121 և այլն), որոնք բոլորն էլ ինչ-որ չափով հիշեցնում են «Համլետը»: Ի դեպ, նման տրամադրութիւններ կարելի է գտնել նաև «Լուկրեցիա» պոեմում (Լուկրեցիայի գանգատը) և գուցե «Թիմոն Աթենացու» մեջ: Սակայն ակնհայտ է, որ ամենից ավելի 66-րդ ստեղծն է հիշեցնում «Համլետի» տրամադրութիւնները և մասնավորապէս «Լինել թե չլինել» մենախոսութիւնը: Ուստի և հասկանալի է, թե ինչու այդ մենախոսութեան և 66-րդի աղերսի մասին բավական շատ է խոսվել, և շատերն են խոսել:

Նույնիսկ հայ իրականութեան մեջ այդ հարցը արժարժվել է: Օրինակ, Հ. Մասեհյանը «Օթելլոյի» իր թարգմանութեան 1922 թ. հրատարա-

կության մեջ (Վիեննա) բերելով սոնետի իր թարգմանությունը ընդգծում է նրա և Համլետի մենախոսության ընդհանրությունը: 2. Հովհաննիսյանը Շեքսպիրին նվիրած իր դասախոսությունների մեջ թարգմանաբար բերելով 66-րդ սոնետի սկզբի 12 տողը՝ ասում է. «Համեմատեցեք այս կտորը «Համլետի» հուշակավոր «Լինել թե չլինել» մենախոսության հետ և կտեսնեք, որ ոչ միայն երկուսն էլ միևնույն զգացմունքների ու մտքերի արտահայտություն են, — մենախոսությունը սոնետի զարգացումն է, նորա կատարելագործված մշակությունը»⁵: Այս կարգի կարծիքներ շատերն են հայտնել:

Անշուշտ, սոնետի աղերսը համլետյան «Լինել թե չլինել»-ու հետ մեծ է, բայց զարմանալի է, միշտ այդ աղերսի մասին են խոսում, կարծես չցանկանալով տեսնել նաև լուրջ տարբերությունները:

Նախ նմանության մասին: Երկու դեպքում էլ հիմնականակը մեռնելու ցանկությունն է և երկու դեպքում էլ այդ ցանկությունն առաջանում է կյանքում տիրող ահավոր և անուղղելի անարդարություններից ազատվելու մղումով: Երկու դեպքում էլ այդ անարդարությունների բնույթը նույնն է, թեև բառացիորեն նրանք նույնը չեն, օրինակ, մենախոսության մեջ եղած «...այն հարվածներին, որ համբերատար արժանավորը ստանում է միշտ անարժաններից» միտքը ուժեղ է նաև սոնետում («Եվ հիմարությունը իբրև խրատատուն՝ հմտությունը քննելիս», «Եվ ստրկացված բարին՝ հաղթանակած չարին ծառայելիս» և այլն):

Եվ այսքանով էլ ավարտվում են նմանությունները: Այժմ տարբերությունների մասին: 1. Մենախոսության մեջ անարդարությունների կամ «աշխարհի»⁶ այնքան նախատինքների»⁷ և «մտրակների»⁸ թվարկումը սկսվում է «Թե ոչ, ո՞վ արդյոք կուզեր հանդուրժել»⁸ տողով, այն բանից հետո, երբ Համլետն արդեն բավական լուրջ ու ծավալով ոչ փոքր խորհրդածություն էր արել մահվան մասին: «Համլետի» անգլերեն ամենատարածված հրատարակությունների մեջ այդ խորհրդածությունը զբաղեցնում է 15 տող: Անարդարությունների թվարկումը մենախոսության մեջ համեմատաբար փոքր տեղ է զրավում՝ բնագրում՝ 3 տող⁹ և կազմում է ամբողջ մենախոսության շուրջ 1/11-ը: Այս 3 տողում համառոտակի թվարկվում են 6 անարդարություն, որից հետո շարունակվում է խորհրդածությունը մահվան մասին մինչև վերջ 15 տողում, մինչև Օֆելիային հասցեագրված նախադասությունը (2 տող): Այսինքն բնագրային 33 տողից 3-ում են թվարկվում աշխարհի «նախատինքները» (ծաղրանքը) և մտրակները, մյուս 30 տողերը նվիրված են մահվան մասին կատարվող խորհրդածություններին:

Բայց ոչ միայն այս հաշվումները, այլ մենախոսության ամբողջ բովանդակությունն էլ ասում է, որ այնտեղ կարևորը, հիմնականը խորհրդածությունն է մահվան մասին, իսկ կյանքի անարդարությունների թրվարկումը երկրորդական է, թույլիկ, ասված սոսկ բացատրելու համար այն բանի (մահվան) ցանկալիությունը, որին նվիրված է մենախոսությունը: Ի՞նչ է մահը, ահա մենախոսության գլխավոր հարցը, որի հետ տոնչվում են մյուս հարցերը:

«Մեռնե՛լ, ննջե՛լ, ննջե՛լ... դուցե երազել, Ա՛յ, ցավն աչդտեղ է. քանզի այդ մահվան քնի ժամանակ ի՞նչ կերպ երազներ պիտի դան դուցե՝ երբ այս մահացու կապանքը մեղնից թոթափած լինենք» և այլն: Սա մարդկային հավերժական կասկածն է մահվան սահմանից այն կողմում եղածի կամ չեղածի մասին՝ «Այն անհայտ երկրի, որի սահմանից ոչ մի ուղևոր չի վերադառնում»: Համկտի այս կասկածը կապում են XVI դարի գաղափարների հետ (Մ. Մոնտենի «Փորձերի» հետ և այլն), բայց այն շատ ավելի հին է (հիշենք նրա հստակ, դասական արտահայտությունը Սոկրատի «Պաշտպանություն» մեջ):

66-րդ սոնետում անարդարությունների («այս ամենին») թվարկումն սկսվում է 2-րդ տողից, զրադեյնում է 11 տող (14 տողից) և թվարկվում է 11 անարդարություն, այսինքն՝ սոնետի մեծ մասը նվիրված է այդ թվարկմանը: Եվ այդ թվարկումն էլ ավելի հանգամանալից է, խորթ-թափանց, քան մենախոսության մեջ: Բովանդակությունից պարզ է, որ սոնետում այդ թվարկումը շատ ավելի էական բնույթ ունի, քան մենախոսության մեջ: Նրա միջոցով է արտահայտվում բանաստեղծի հոգեկան խռովքը, կյանքից լիովին հոգնած լինելը և կյանքում «այս ամենին» ստիպված դիմանալու ծանրությունը: Սոնետում հակառակ մենախոսության, մահվան մասին որևէ խորհրդածություն, մտորում չկա, միայն առաջին տողում ասվում է՝ «անդորրաբեր մահ», իսկ, նախավերջում մահը պարզապես նույնացվում է կյանքից հեռանալուն:

2. Մյուս կարևոր տարրերությունն այն է, որ մենախոսության մեջ ուղղակիորեն խոսվում է ինքնասպանության մասին. «Թե՛ դենք վերցնել ցավ ու վշտերի մի ծովի ընդդեմ»¹⁰, «Այնինչ կաբող էր մարդ իր հաշիվը իր ձեռքով փակել մի մերկ դաշույնով»¹¹:

Սոնետում ինքնասպանության մասին որևէ ակնարկ չկա: Զիշտ է, կա այն միտքը, որ «եթե մեռնելով ստիպված չլինեի թողնել իմ սերը

միայնակ», որից կարելի է ենթադրել, որ եթե «ստիպված չլինեիր...», ինքնասպան կլիներ, բայց դա սոսկ սոնետի բանաստեղծական բովանդակությունից հեռացող տրամաբանական ենթադրություն է: Ասում ենք «բանաստեղծական» բովանդակություն, քանի որ 66-րդ սոնետի քնարական տրամադրությունն այնքան ամբողջական է, նաև կլանող, որ մահերագող բանաստեղծի (կամ քնարական հերոսի) մահանալու ձևի հարցը երկրորդական է դառնում, անկարևոր: Այլ խոսքով, սոնետը հեռու է այն որոշակիությունից («ծանր բեռ»-ից ազատվել ինքնասպանությամբ), որը մի քնարական բանաստեղծության մեջ քիչ բանաստեղծական կհնչեր:

3. Մյուս տարբերությունը բխում է նախորդ երկուսից. մենախոսության մեջ «լինել թե չլինել»-ը պատճառ է մի կողմից «բախտի պարսատիկներին» և «սլաքներին», «այսինքն բեռին», «աշխարհի այնքան նախատինքներից», «ցավ ու վշտերի ծովից» և կյանքի ուղղակիորեն նշված անարդարություններից ազատվելու ուժեղ ձգտումը, և դրա հետևանքով սեփական կյանքին վերջ տալու ցանկությունը, մյուս կողմից կասկածը՝ արդյոք մահով կազատվի՞ այդ ամենից (թե՞ կսավառնի «դեպի նոր դավեր, որոնց անգետ ենք»), և դրա հետևանքով վճիռ չկայացնելը («խոհմությունն, այսպես, ամենքիս վախկոտ է դարձնում»):

Սոնետի մեջ «լինել թե չլինել»-ու հանգամանքը ավելի թույլ է արտահայտված, ու թեև «չլինել»-ուն ձգտելու պատճառը նույնն է, ինչ «Համլետի» մեջ, բայց «լինել»-ու պատճառը բոլորովին այլ է՝ ոչ թե մահվան էությունից, այնկողմայինից անտեղյակ լինելն ու դրանից բխող «խոհմությունը», նաև վախը, այլ սիրելի մարդու նկատմամբ սիրո և պարտքի մեծ զգացումը, հոգացողությունը նրա մասին:

Եվ այսպես, «Համլետում» «լինել թե չլինել»-ը չի լուծվում հօգուտ «չլինել»-ու, այնկողմայինի նկատմամբ հերոսի ունեցած կասկածի և վախի պատճառով, այսինքն՝ ի վերջո հերոսը խնայում է իրեն (իզուր չէ Համլետի անկեղծ ինքնախարազանումը այդ վախի համար), 66-րդ սոնետում «չլինելը» չի հաղթում շատ ավելի վեհ, մարդկայնորեն բարձր զգացմունքի պատճառով, որ հավասար է ինքնազոհաբերման: Այսինքն՝ մի դեպքում ունենք իր ես-ը խնայելուց, նոր չարչարանքի մեջ ընկնելու վախից խոհմություն, այսինքն՝ եւասիրության նման մի բան, մյուս դեպքում լիակատար անձնուրացություն, այլասիրություն, այսինքն՝ մարդասիրություն: Հակադիր շարժառիթներ:

Կարելի է արդյոք 66-րդ սոնետի և «լինել թե չլինել»-ու բովանդակություններից եզրակացություն անել այն հարցի մասին, թե որն է

ավելի վաղ գրվել՝ սոնե՞տը, թե՞ «Համլետը»։ Դժվար է։ Ըստ բնդունված կարծիքի, «Համլետը» գրվել է Շեքսպիրի գրական գործունեության 2-րդ շրջանում, որը բնկած է մոտավորապես 1595—1602 թթ. միջև¹², իսկ ըստ ուսումնասիրությունների՝ գրվել է 1601—1602 թթ.¹³ միջև, ըստ այլ կարծիքների 1602—1603 թթ., նաև՝ 1600—1601 թթ.¹⁴, որ այժմ ամենաճիշտ թվականն է համարվում։

Շեքսպիրի սոնետների մասին առաջին հիշատակությունը կատարվել է 1598 թ. (Ֆ. Մերեսի «Պալտսի դանձարան» գրքում)¹⁵, իսկ սոնետներից երկուսը (138 և 144) տպագրել է Ուիլյամ Զաղարտը 1599 թվականին¹⁶։

Բոլոր այժմ հայտնի 154 սոնետները լույս են բնծայվել Թոմաս Թորպի կողմից 1609 թվականի մայիսին։ Գուցե և ճիշտ է, որ Շեքսպիրը սոնետներ սկսել է գրել 1590-ական թվականների սկզբում¹⁷, բայց արդյո՞ք գրանք եղել են այժմ մեղ հայտնի սոնետները կամ նրանցից մի քանիսը, հետազոտողները ղժվարանում են ասել։ Ենթադրություն կա, որ սոնետները գրվել են 1592—1598 թթ.¹⁸, նաև մինչև 1599 թվականը, բայց երբեմն վիճարկում են այդ՝ հնարավոր համարելով, որ սոնետների մի մասը կարող է գրված լինել նաև XVII դարի սկզբներին, մինչդեռ ճիշտն այն է, որ այդ հարցի վերաբերյալ կան բազմաթիվ տարակարծություններ, և ոչինչ որոշակի ասել հնարավոր չէ¹⁹։

Մյուս կողմից, հայտնի չէ սոնետների գրության ժամանակագրական հաջորդականությունը։ Ուրեմն բանասիրական միջոցներով ղժվար է, թերևս, անհնար որոշել, թե երբ է գրվել 66-րդ սոնետը, բնավ բացառված չէ, որ «Համլետը» և 66-րդը գրված լինեն միևնույն ժամանակ։ Ենթադրություններ կան, որ 66-րդը գրվել է «Համլետ»-ից առաջ²⁰, թեև նման ենթադրություն անողներից մեկը՝ Ա. Անիկստը կարծես թե ենթադրում է նաև, որ 66-րդը ամենից ուշ գրված սոնետներից մեկն է²¹։ Մենք մեղ թույլ ենք տալիս ենթադրելու, որ, այնուամենայնիվ, 66-րդ սոնետի գրությունը հաջորդել է Համլետի «Լինել թե չլինել» մենախոսության գրությանը, քանի որ թվում է, որ սոնետում հեղինակային մտահղացումը ավելի բյուրեղացած է, «մշակված», որին կարող էր նպաստել նախորդած «փորձը»։ Թվում է, որ սոնետի ողբերգական «ներքինն» էլ ավելի ուժեղ է, հակադիր կողմերի բախումն ավելի հուղիչ և բուն ողբերգության հիմքը մարդկայնորեն շատ վսեմ։ Իդուր չէ, որ այս սոնետը Մ. Մորոզովի կարծիքով «կարելի է որպես բնաբան դնել Շեքսպիրի մեծ ողբերգությունների ճակատին»²²։

66-րդը տարբեր լեզուներով ամենից ավելի շատ թարգմանված սո-
նետներին է: Մի շարք լեզուներով նրա թարգմանությունները վաղուց
անցել են տասից: Եվ չնայած դրան ուսումնասիրողները գտնում են, որ
հաջող թարգմանություններ քիչ կան: Օրինակ, ռուսերեն թարգմանու-
թյունները քննող հեղինակներից մեկը (Ա. Ֆրենկելը) համեմատելով այդ
լեզվով հղած թարգմանություններից ութը²³, որպես ամենահաջողվածներ
ընտրում է երկուսը՝ Բ. Պաստերնակինը և Ս. Մարշակինը, բայց ի վերջո
վերջին և վճռական երկտողի թարգմանության գործում լավագույնը հա-
մարելով Պաստերնակի լուծումը, ըստ էության միայն այդ թարգմանու-
թյունն է համարում իրոք հաջողված: Ավելի կտրական է դնում հարցը
մի ուրիշ հետազոտող (Ա. Յակոբսոնը)²⁴, որ Մարշակի թարգմանու-
թյունը պարզապես անհաջող է համարում, ուրեմն և միակ հաջողվածը համա-
րելով Պաստերնակինը: Այդպիսով, 66-րդի ռուսերեն բաղմաթիվ թարգ-
մանություններից միայն մեկն է ընտրվում իբրև հաջողված:

Հայերեն այս սոնետը թարգմանվել է մի քանի անգամ, մեզ հայտնի
են 6-ը, որոնցից 5-ը տպագրված են: Դրանք են՝

1. Հովհաննես Հովհաննիսյանինը. թարգմանված է միայն 12 տողը,
հավանաբար 1905 թ.²⁵ կամ դրանից մի քանի տարի հետո, տպագրված է
բանաստեղծի երկերի ժողովածուի 3-րդ հատորում (1965, էջ 474—475):

2. Հովհաննես Մասեհյանինը՝ տպագրված է «Օթելլոյի» 1922 թ.
վրիննական հրատարակության մեջ (նախաբան):

3. Խաչիկ Դաշտենցինը՝ տպագրված է Հ. Մամիկոնյանի «Արտա-
սահմանյան գրականության պատմություն» ձեռնարկում (Երևան, 1961,
էջ 675—676):

4. Դավիթ Դավթյանի և Հովհաննես Քելեշյանի թարգմանությունը.
Շեքսպիրի «Սոնետներ» գրքում (Երևան, 1961, էջ 82):

5. Հակոբ Անառնյանինը. տպագրված է «Պայքար» եռամսյա հան-
դեսում (Բոստոն, 1964, № 1, էջ 39):

Կա նաև Հ. Թումանյանին վերագրվող տողացի թարգմանությունը
ռուսերենից, որ մնում է ձեռագիր²⁶:

Հայերեն թարգմանությունների մեջ, ինչպես տեսնում ենք, ընտրու-
թյան ասպարեզը ավելի փոքր է, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ
Հովհաննիսյանի թարգմանությունը թերի է, իսկ Թումանյանին վերագր-
վողը՝ տողացի:

Տեսնենք, թե հղած թարգմանություններից որը ինչ արժանիք ունի և
ինչ թերություն:

Ինչպես միշտ, ներկա դեպքում էլ լավ թարգմանության արժանիքը այս կամ այն բանի բառարանային ճշտությամբ հայերեն բառով փոխարինելը չէ և ոչ էլ բառերի, նախադասությունների ու սուղերի համակարգը ճշտորեն պահելը: Լավ թարգմանությունը այս դեպքում շեքսպիրյան տրամադրությունը հայերենով հնարավորին չափ ճիշտ արտահայտելն է, հայերեն 66-րդ ստեղծակցությունը Անշուշտ, այսպիսի դեպքում պահանջվում է բանաստեղծական վարպետության, Շեքսպիրին ճիշտ բմբռնելու և սղերերգությունը վերապրել կարողանալու միասնություն, որը զովար է դանել:

Հիշենք, որ այս ստեղծարարական տեսակետից առանձնահատուկ է նրանով, որ ազատ է ստեղծանքից մի բանիսին հատուկ էլիֆուրիստական պերճությունից ու շրջաբանություններից, այն դերձ է նաև խիստ բանաստեղծական, զգացական, շեշտված երանդ ունեցող բառերից ու արտահայտություններից: Չկան վառ պատկերներ, չկան նաև ստեղծանքից մի բանիսում հանդիպող ժողովրդախոսակցական բառեր և արտահայտություններ, դերձ է նաև զովար թարգմանելի դարձվածներից: Ստեղծարար իշխում է ժամանակի, եթե կարելի է ասել, ամենատիրական դրական լեզուն: Հանդերը պարզ են, հասարակ, հատուկ անդլիական ստեղծարար Փառլաների մեջ՝ abab, վերջին երկտողում aab:

Ստեղծարար կառուցված է հեռտորական հնարանքի հիման վրա: Ամբողջ բանաստեղծությունը մի նախադասություն է, ընդ որում, կյանքի անհարկությունները և անարդարությունները («այս ամենք») թվարկող 11 տողերը 2-րդ տողի սկզբում ասված տեսնելով (to behold) դերբայի լրացումներն են, ուղիղ խնդիրները («տեսնելով արժանավորությունը՝ մուրացկան ի ծնե և դատարկ ոչնչությունը խինդի մեջ բարգավաճելիս և ամենամարտը հավատը տարաբախտորեն խարված» և այլն), ընդ որում առաջին անարդարությունից հետո մյուս 10-ից լուրաբանչուրի սկզբում գրված է եվ (And) հեռտորական շաղկապը: Յուրաբանչուր անարդարությունը բացահայտվում է հակաթեզերի կամ հակադրության միջոցով՝ «արժանավորությունը՝ (դարձած) մուրացկան», «դատարկ ոչնչությունը խինդի մեջ բարգավաճելիս», «ամենամարտը հավատը տարաբախտորեն (անտեղի) խարված», «կուսական առաքինությունը դաժանորեն սղծված» և այլն:

Ահա նրբորեն բանաստեղծականացված հեռտորական այս հնարանքն է հնարավորություն տվել չափազանց սեղմ, բայց և չափազանց ներգործուն դարձնել ստեղծարար: Հակաթեզերը՝ շեշտված և-երով լարված բա-

խումներով լի խոսք են ստեղծում՝ արտահայտելով բանաստեղծի խոր հուզումը, հոգեկան մեծ տագնապը: Բանաստեղծական հոնտորականության արժեք ունի «հոգնած այս ամենից»-ը հակադրությունների սկզբում և վերջում հիշատակելը և մանավանդ վերջին ամփոփիչ տողը, որ բոլորովին նոր լույս է սփռում ողբերգության վրա, նոր կերպ իմաստավորում:

Շեքսպիրի այս բանաստեղծությունը այն գործերից է, որոնց արտաքին պարզության, սովորականության տակ, մանավանդ շատ փոքր ծավալի մեջ մտքերի և զգացմունքների փոթորկվող օվկիանոս է «տեղավորված»:

Ահա հայ թարգմանիչը այդ նույն օվկիանոսը պետք է կարողանա «տեղավորել» միևնույն 14 տողը, միևնույն պարզությունը ու սովորականությունը ունեցող հայալեզու «կեղևի» մեջ՝ հայերեն դարձնելով հոնտորական-բանաստեղծական հիշյալ հնարանները, պահպանելով սովորական հանգերը:

* * *

Նախ տեսնենք ինչ արժեք ունի Լ. Հովհաննիսյանի թարգմանությունը: Ահա այն.

- 1 Քեզ եմ կանչում, ո՛վ մահ, քեզ եմ կանչում վաստակարեկ,
- 2 Տանջվեցա տեսնելով պատիվը ոտնակոխ,
- 3 Արժանիքը՝ ցնցոտիներով, անմեղությունը պղծված,
- 4 Հավատարմությունը՝ մատնված, ճշմարտությունը՝ շղթայակապ,
- 5 Հիմարներ, որ պարծենում են իրենց դափնիներով,
- 6 Իմաստուններ, նշավաղության առարկա և հալածված,
- 7 Երկնային հրաշալի ձիրքը՝ կույրերի ծաղրին ենթարկված,
- 8 Տխմար զրպարտիչների չար հաղթանակը:
- 9 Եվ արվեստը՝ ահաբեկ իշխանության բռնությունից,
- 10 Ամբարտաժան ճակատը ողորմելի անմտության
- 11 Եվ ոսկու ուլժը և կործանիչ կրքեր
- 12 Եվ Բարիքը՝ գերի տիրազուլի Չարիքի ձեռքին:

Վերջին երկու տողը Հովհաննիսյանը չի թարգմանել այն պարզ պատճառով, որ նրանք որևէ կերպ չէին կարող օգնել (ավելի շուտ կվնասեին) իր թարգմանության նպատակին, այն է «Համլետին» նվիրված դասախոսության մեջ աշակերտներին ջուլջ տալ, որ 66-րդ ստնտը և Համլետի «լինել թե չլինելը», Հովհաննիսյանի խոսքով ասած, «միևնույն զգացմունքների և մտքերի արտահայտություն են, — մենախոսությունը սոնետի դարգացումն է նորա կատարելագործված մշակությունը»: Վեր-

ջին երկտողը այս պնդումը կապածի տակ պետք է առնենք, քանի որ, ինչպես տեսանք, հենց այդ երկտողն է ամենից ավելի տարբերում սոսնետր մենախոսությունից: Ուրեմն Հովհաննիսյանը թարգմանել է սոսնետր այն մասը, որն իրոք մենախոսության մի հատվածի մեջ եղած «դրացմունքների և մտքերի» արտահայտությունն է:

Ինչ վերաբերում է թարգմանված 12 տողին, ապա դժվար չէ նկատել, որ նրանցում շեղումը բնագրի ողուց և ձևից շատ մեծ է: Նախ հենց առաջին տողը շեքսպիրյան չէ, ավելի ճիշտ շեքսպիրյան տողի ցցուն, կեղծ բանաստեղծակաճացումն է «ո՛վ մահ» պաթետիկ կոշականը, «բեղ հմ կանչում»-ի վերամբարձ կրկնությունը ոչինչ չեն թողնում բնագրի առաջին տողի հուսահատ, արտում հանդարտությունից և ներքին հուզականությունից, սխալ է դրված նաև վաստակարելի բառը, «Հոգնած այս ամենից»-ի (Tired with all these) խորունկ արտահայտության փոխարեն: Այնուհետև, կան շեքսպիրյան տողերի ետևառաջություններ, որոնք, իհարկե, ինքնբուսական կարող են արդարացվել հաջող թարգմանության մեջ, բայց այս դեպքում նրանք ուղեկցվում են մտացածին, ոչ շեքսպիրյան մտքերով, հակադրություններով, ընդ որում տողերից մի քանիսը ամբողջությամբ հնարված են: Այսպես, բնագրի 6-րդ տողը («եւ կուսական առաքինությունը դաժանորեն պղծված») և 2-րդ տողը («ես նկույլ արժանավորությունը դարձած մուրացկան ի ծնե») սեղմվել են մեկ 3-րդ տողում («Արժանիքը ցնցոտիներով, անմեղությունը պղծված»), իսկ թարգմանության 2-րդ տողի հակադրությունը («պատիվը ոտնակոխ») և 6-րդ տողն ամբողջությամբ («իմաստուններ, նշավակության առարկա հալածված») փաստորեն բնագրի որևէ տողի կամ հատվածի արտահայտությունը չեն: Բնավ շեքսպիրյան չեն նաև թարգմանության 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 10-րդ և մանավանդ 11-րդ տողերը: Այսպես, բնագրի «եւ ոսկեզօծ պատիվը՝ տրվող անամոթբարբառ» տողի դիմաց ունենք «Հիմարներ, որ պարծենում են իրենց դպինիներով», «եւ Հիմարիտ կատարելությունը անարդար վարձատրված»-ի դիմաց ունենք «Երկնային հրաշալի ձիրքը կույրերի ծաղրին ենթարկված» կամ՝ «եւ ուժը կաղ իշխանությունից ճնշված»-ի դիմաց՝ «Տխմար զրուարտիչների շար հաղթանակը», «եւ Հիմարությունը իբրև խրատատու իմաստությունը քննելիս», տողի դիմաց տրված է՝ «Ամբարտաւան ճակատը ողորմելի անմտության», «եւ պարզ Հիմարիտը բթամտություն անվանված» տողի դիմաց կարդում ենք «եւ ոսկու ուժը և կործանիչ կրքեր»: Այսինքն՝ սա շեքսպիրյան սոսնետի նույնիսկ ազատ փոխադրությունը չէ, այլ հնարված հակադրություններ էժանագին կերպով «սաստկացված» (ոսկու ուժ, կործանիչ կրքեր և այլն):

արտաքին «բանաստեղծականությամբ» օծված մի նոր գործ է: Դեն են նետված նաև շեքսպիրյան և-երը (11-ից 2-ն է մնացել), չկան հանգեր և այլն:

Անսպասելի էր, որ Հ. Հովհաննիսյանի նման պատասխանատվության մեծ զգացում ունեցող հմուտ թարգմանիչը այսպես անփութ վարվեր շեքսպիրյան լավագույն սոնետներից մեկի հետ:

Հայտնի է, որ Հովհաննիսյանը անգլերեն չի իմացել կամ այնպես չի իմացել, որ կարողանար բնագրից կատարել թարգմանությունը, ամենից հավանականն է, որ թարգմանությունը կատարված լիներ ռուսերենից: Պարզվեց, որ մեր բանաստեղծի ձեռքին եղել է ռուսերեն ամենաանհաջող թարգմանություններից մեկը՝ Ֆ. Չերվինսկուն²⁷:

Ահա այդ թարգմանությունը.

Тебя, о смерть, тебя зову я, утомленный,
Устал я видеть честь низверженной во прах,
Заслугу—в рубище, невинность—оскверненной,
И верность—преданной, и истину—в цепях.

Глупцов, гордящихся лавровыми венками,
И обесславленных, опальных мудрецов,
И дивный дар небес, осмеянный слепцами,
И злое торжество пустых клеветников.

Искусство—робкое пред деспотизмом власти,
Безумья жалкого надменное чело,
И силу золота, и гибельные страсти,
И благо—пленником у властелина Зло.

Усталый, льнул бы я к блаженному покою,
Когда бы смертный час не разлучал с тобою.

Ինչպես պարզ կարելի է տեսնել, ռուսերեն այս թարգմանությունը Հովհաննիսյանը թարգմանել է ճշգրտորեն, հնարավոր լավագույն ձևով, միայն առանց հանգերի և բաց է թողել վերջին երկու տողը (որոնք, ի դեպ, նույնպես Չերվինսկու կողմից ճիշտ չեն թարգմանված, ինչպես ասվեց վերը, ըստ բնագրի՝ հոգնած բանաստեղծի համար մահը միայն մի պատճառով չի ցանկալի, որ իր մահվան հետևանքով սիրելի անձը աշխարհում կմնա մենակ, մինչդեռ ըստ այս թարգմանության խանգարի-

չը բաժանումն է, քնարական հերոսը չի ուզում բաժանվել ինչ-որ մեկից, այսինքն՝ նա նախ իր մասին է մտածում, իսկ ըստ Շեքսպիրի մտահոգությունը միայն սիրելի էակի մասին է)։

Ուրեմն 66-րդի հալերին ալյափոխման հեղինակը բնավ Հովհաննիսյանը չէ, այլ ալյափոխված, «հորինված» թարգմանությունը։

* * *

Այժմ քննենք Հ. Մասեհյանի թարգմանությունը.

- 1 Հոգնած սրբանցից՝ լավ է ինձ հայցել հանդուցիչ մահը,
- 2 Քան զիտեղ հավետ արժանիքն այստեղ մութացիկ ծնված,
- 3 Ազրատ ոչինչը շքեղ պննրված,
- 4 Ամենամարուր հավատարմությունն իզուր դրժրված,
- 5 Ոսկեզոծ պատիվն անամոթարար անտեղի տրված,
- 6 Կուսական անրիժ առաքինությունը բրտորեն պղծված,
- 7 Կատարելությունն անիրավորեն վարկարեկ արված,
- 8 Կազ վարչության տակ կորույն ուժաթափ,
- 9 Իշխանության տակ զիտության լեղուն կաշկանդած ու կապ,
- 10 Հիմարությունը վարդապետորեն իշխող հանճարին,
- 11 Պարզ ճշմարտությունն անարգված որպես պարզամտություն
- 12 Եվ գերի բարին ծառայող դարձած գերիշխող շարին,
- 13 Հոգնած սրբանցից, ա՛խ, հողիս սրբանք թողնե՛ր ու գնա՛ր,
- 14 Եթե մեռնելովս իմ սրտակիցը մենակ չըմնար։

Այստեղ արդեն մեր առջևն է իրոք շեքսպիրյան սոնետը, ճիշտ է, բնագրի անկրկնելի ներքին քնարական արժանիքները, նաև նրա մեղեդիական հանգային երանգը շատ քիչ են պահպանված այստեղ, բայց և այնպես սա շեքսպիրյան գործի թարգմանությունն է, և, կարելի է ասել, հիմնականում ճիշտ թարգմանություն։ Մասեհյանը իրոք կարողացել է շեքսպիրյան սոնետը հասցնել հայ ընթերցողին կամ, ավելի ճիշտ, գաղափար տալ այդ սոնետի մասին։

Զիա նաև բնագրային տողերի հաջորդականության որևէ խախտում, բնագրային որևէ հակադրության աղավաղում, ճիշտ են ընթերցված և թարգմանված նաև բնագրի 1-ին տողը և վերջին երկու տողերը՝ «Հոգնած սրանցից» ճիշտ է արտահայտում «Tired with all these»-ի միտքը, թեև ճշտագույնը չէ, ճիշտ է թարգմանված նաև «restful death»՝ «հանգուցիչ մահ» (թեև անդորրաբեր-ը գուցե ավելի ճիշտ է)։ Ամբողջ սոնետի, և հատկապես վերջին երկու տողերի, թարգմանությունը վիպյում է, թե որքան խորունկ է ընթերցել ու ըմբռնել թարգմանիչը 66-րդ

սոնետը: Մի քանի դեպքում Մասեճյանը «բառացիութունից» հրաժարվելով ավելի հարազատ է արտահայտել բնագրային նրբերանգր: Օրինակ, 10-րդ տողը՝ «Եվ հիմարութունը իբրև խրատատու հմտությանը (գիտելիքների) քննելիս» Մասեճյանը թարգմանել է. «Հիմարութունը վարդապետորեն իշխող հանճարին», որը բնագրում ասվածի հայերեն բավական հաջող մի դրսևորում է (զուցե քիչ հնացած է doctor-like-ը վարդապետորեն կարգալը):

Անշուշտ, շեքսպիրյան հակադրութունների և տրամադրության առավել հարազատ դրսևորմանն օգնել է բնագրում եղած տների և հանգավորման համակարգով չկաշկանդվելը (բնագրի 3 տների abab հանգերի համակարգը բոլորովին խախտված է, տները վերացված են և տրված է անկարգ հանգավորում՝ 1-ին տողը անհանգ, 2, 3, 4, 5, 6, 7-րդ տողերը միեկնույն ված հանգով և այլն, միայն վերջին երկու տողն է ըստ բնագրի հանգավորված՝ cc): Բայց այդ «չկաշկանդվելը» նաև վնասել է գործին, կորել է բնագրին հատուկ մեղեդիական-դասական երանգը: Թարգմանության բանաստեղծական-հոստորական կողմը տուժել է բնագրային and-երի ղեղձումով (միայն 12-րդ տողում է եվ-ը պահպանվել), այս ամենից բացի, 9-րդ տողում անհաջող է թարգմանվել art բառը (նշանակում է արվեստ, ներշնչանք, զուցե բանաստեղծություն, բայց ոչ բնավ գիտություն, ինչպես գրել է Մասեճյանը):

Ամեն դեպքում 66-րդ սոնետի այս թարգմանությունը իր թերություններով հանդերձ պետք է հիմնականում հաջողված համարել, այն այժմ էլ կարող է հանձնարարվել բնթերցողին, մանավանդ, որ համապատասխան է հայ բանաստեղծական լեզվի մշակույթի այսօրվա օրինակելի մակարդակին և դեռևս մնում է չդերազանցված:

* * *

Քննենք և. Դաշտենցի թարգմանությունը:

- 1 Մահվան անգորրն եմ տենչում այս ամենից ես հոգնած.
- 2 Երբ տեսնում եմ արժանին՝ թշվառության մեջ ծնված,
- 3 Եվ գոսնելի ոչնչին՝ մետաքսներում զարդարված,
- 4 Եվ լուսեղեն հավատը՝ նենգորեն գետնահարված,
- 5 Եվ պատիվը ոսկեզօծ՝ անպատիվ մարդուն տրված,
- 6 Եվ անբիծ առաքինին՝ վայրենաբար պղծորված
- 7 Եվ կատարյալը վսեմ՝ անիրավ վարկաբեկված,
- 8 Եվ ուժը կաղ վարչությամբ՝ զորութունից զերկրված,
- 9 Եվ արվեստը բոնությամբ՝ լեզվակապ ու լրվրված,

- 10 Եվ ապաշը հանց դիտան՝ վերակացու հանճարին,
 11 Եվ ճշմարիտ անսքող՝ տխմարություն հորշորջված,
 12 Եվ իշխան շարի առաջ՝ ծնկաշոր քսարուկ բարին:
 13 Այս ամենից ես հոգնած մահվան անդորրն եմ տենչում,
 14 Բայց, սե՛ր, ինչպե՛ս քեզ լքեմ, ա՛խ, այդ ցավն է ինձ տանչում:

Ըստ երևույթին, այս թարգմանության առաջին և նախավերջին շատ կարևոր տողերը ավելի լավ են արտահայտում բնագրի արամադրությունը, քան նույնիսկ Մասեհյանի թարգմանությունը: Կան այստեղ նաև այլ հաջող լուծումներ, օրինակ, 9-րդ տողը «And art made tongue-tied by authority» (Եվ արվեստը լռելու գաղափարոված իշխանության (բռնություն) կողմից) դիտույի է թարգմանված «Եվ արվեստը բռնությամբ՝ լեզվակապ ու լրկված» կամ «And simple truth miscall'd simplicity» (Եվ պարզ ճշմարիտը բխմամտություն (անմտություն) անվանված) տողը վատ չի հնչում՝ «Եվ ճշմարիտն անսքող տխմարություն հորշորջված» ձևով:

Ուշադրություն է դրավում նաև, որ անդերենի behold (տեսնել կամ տեսնելով) դերբայական ձևը, որ ինչպես տեսանք, կենտրոնական դերունի սոսնաի շարահյուսության մեջ, ևս. Դաշտենցը փոխարինել է հայերեն դիմավոր ձևով՝ տեսնում եմ: Ըստ երևույթին, հայերենում ավելի հարազատ է հնչում «Երբ տեսնում եմ արժանին՝ թշվառության մեջ ծրնված» խոսքը, քան եթե դորժածվեր անորոշ դերբայի տեսնել կամ տեսնելով ձևը (Հ. Մասեհյանը օգտագործել է դիտել դերբայը):

Այնուհետև, ճիշտ է վարվել թարգմանիչը պահպանելով Շեքսպիրի բոլոր 11 եվ-երը:

Այս ամենի հետ միասին չի կարելի շնկատել թարգմանության որոշ վիճելի կողմերը: Այսպես, մի քանի դեպքում նկատում ենք շեղում բնագրի բաղնարության սկզբունքից և որոշ ըմբռնումների չպատճառաբանված խառցում կամ բնդծում: Այսպես, «And needy nothing trimm'd in jollily» (Եվ գաղաթի ոշնչությունը խինդի մեջ բարդավաճելիս կամ գրտնրվելիս) թարգմանված է «Եվ գոսնելի ոշնչին մեղաբանեում գարդաված», ուր ավելորդ է գոսնելի մականվամբ «ոշնչ»-ը սաստկացնելը, անհաջող է նաև «մեղաբանեում գարդարված»-ը, որ նկատելի շեղում է բնագրի բովանդակությունից: Զի կարելի համաձայնել նաև հաջորդ տողի թարգմանության հետ՝ «Եվ լուսեղեն հավատը՝ նենգորեն դանահարված»: Բնագրում խոսքը վերաբերում է ամենամաքուր հավատը կամ հավատարմությունը (purest faith) տարաբախտորեն կամ անտեղի կերպով

(unhappily) խաբելուն, դրժելուն (forsworn), մինչդեռ թարգմանության «նենգորեն գետնահարված»-ը չի արտահայտում շեքսպիրյան մտքի ու զգացմունքի նրբերանգր: Բնագրի 7-րդ տողն ասում է այն մասին, որ ճշմարիտ կատարելությունը (right perfection) չի գնահատված, անարդար է վարձատրված (wrongfully disgraced), մինչդեռ թարգմանության մեջ այն դարձել է «եվ կատարյալը վսեմ՝ անիրավ վարկարկված» (բնագրում վարկաբեկման մասին խոսք չկա): Արդյոք ավելորդ չէ՞ նաև վերջին տողի «Ա՛խ»-ը, որ հաղիվ թե բնագրի տրամադրության հաջող վերարտադրություն լինի: Բացի դրանից վերջին տողում «Բայց, սե՛ր, ինչպե՞ս քեզ լքեմ»-ը այնքան էլ հստակ չի վերարտադրում բնագրի «Save that... I leave my love alone» (եթե... չթողնեի իմ սերը միայնակ, կամ եթե... ստիպված չլինեի սիրելիիս թողնել միայնակ) իմաստը, որովհետև «ինչպես լքեմ»-ը կարող է նշանակել նաև «Ես չեմ ուզում քեզնից բաժանվել, քանի որ ինձ համար լավ է քեզ հետ լինել», մինչդեռ բնագրի իմաստն է «ինչպե՞ս պետք է մնաս (այս վատ աշխարհում) առանց ինձ, միայնակ»:

Ինչ վերաբերում է բնագրի հանգային համակարգին, ապա, ինչպես տեսնում ենք, այս թարգմանության մեջ ևս պահպանված չէ:

Իհարկե, թարգմանությունը պետք է գնահատել ոչ միայն հատված առ հատված, այլև ամբողջությամբ: Այդպիսի մոտեցման դեպքում էլ, խ. Դաշտենցի թարգմանությունը հիմնականում հաջողված պետք է համարել, այն, ինչ խոսք, մի շարք տեսակետներից լրացնում է սոսկած մասնհայանական ընթերցումն ու թարգմանությունը:

* * *

Դավիթ Դավթյանի և Հովհաննես Քելեշյանի թարգմանության մասին ուղղակի կարելի է ասել՝ նախորդ երկու թարգմանությունների վրա չէին չի ավելացնում, իսկ որոշ դեպքերում քայլ է դեպի ետ:

Ահա այդ թարգմանությունը:

- 1 Կանչում եմ մահ ու անդորր: Անտանելի է տեսնել
- 2 Արժանավոր էակին որպես թափառ մուրացկան,
- 3 Ոնջությունը նանիր, որ պերճանքով է զուգվել,
- 4 Եվ լրբորեն ուրացված խոստումները սրբազան,
- 5 Եվ ոսկեփայլ պատիվը անարժանին զուր տրված,
- 6 Եվ ցավազին կոպտությանը կուսությունը պղծված,
- 7 Եվ կատարյալ պարկեշտին՝ ամոթանքով զրպարտված,
- 8 Եվ հանճարին՝ կաղացող բռնությունից խեղճացած,

- 9 Եվ մտքերը ու լեզուն շղթայակապ արվեստին,
10 Եվ պարզամիտ ճշմարտին՝ հանիրավի խենթ կոչվող,
11 Եվ դիտունի դիմակով կառավարող տրդեալին,
12 Եվ հնազանդ սարուկին՝ չարիքներին ծառայող:
13 Այս բոլորից հողնատանջ, ես ուզում եմ փախչել հար,
14 Բայց ցավում եմ թողնել միայնակ ու վշտահար:

Նշենք նաև, որ այս թարգմանության մեջ էլ բնագրի սուղերի հերթականությունը հիմնականում պահպանված է (բացի մի դեպքից՝ բնագրի 11-րդ տողը դարձել է 10-րդ և հակասակը): Պահպանված են բնագրային 11 եվ-երից 9-ը: Բնագրի հանդուրժման համակարգը աշտեղ նույնպես լիովին խախտված է: Այս հատկանիշները, հասկանալի է, որ գեղես բիշ բան են ասում թարգմանության արժեքավոր կամ անարժեք լինելու մասին:

Թարգմանությանը մեծապես վնասում է բնագրի ոչ անհրաժեշտ չափով խորունկ ընթերցումը: Օրինակ, առաջին տողի աչքբան կարևոր Tired with all these-ը (այս ամենից հոգնած-ը), որ կրկնվում է նախափրջին տողում և կարևոր գեր ունի ստեղծում (ամբողջացնում է բանաստեղծության արամադրությունն ու կառուցվածքը), այս թարգմանության մեջ տրված է միայն նախափրջին տողում (առաջինում չկա): Այդպիսով, թարգմանված ստեղծի սկիզբն արդեն շեքսպիրյան չէ. չկա հենց սկիզբից շեշտվող հուսահատ հողնածությունը և նրա պատճառ բաղձանշանակալից «այս ամենից»-ը: Ռրա տեղը տողում բռնել է բնագրի 2-րդ տողի սկիզբը, բայց ձևափոխված՝ «Անտանելի է տեսնել» (բնագրում սոսի՝ տեսնել), այս անտանելի-ն արտաբուստ է միայն ուժեղացնում «տեսնել»-ու տառապանքը, իրականում կարծես մի փոքր էժանացնում և թուլացնում է արամադրության արտահայտումը: Հստակ չէ թարգմանության 2-րդ տողը, որ «արժանախորությունը» (desert) դարձել է արժանավոր էակ և բնավ ճիշտ չէ «ի ծնե մութացկան»-ը՝ «թափառ մութացկան» դարձնելը:

4-րդ տողը բութրովին անճանաչելի է դարձել՝ «Եվ լրբորեն ուրացված խոստումները սրբազան», բնագրում, ինչպես վերև ասվեց, խոսքը սոսի այն մասին է, որ «ամենամարուր հավատը անտեղի կամ տարաբախտաբար խաբված է», ուրեմն հնարված են և՛ «լրբորեն»-ը, և՛ «խոստումներ»-ը, և՛ «սրբազանը»:

7-րդ տողում էլ «ճշմարիտ կատարյալ»-ը դարձել է «կատարյալ պարկեշտ», «անարդար վարձատրված»-ն էլ՝ «ամոթանքով դրպարտված»:

Թարգմանության 8-րդ տողում հայտնվել է ինչ-որ «հանճար», թեև բնագրում խոսքը «ուժ»-ի մասին է:

Բնագրի 10-րդ տողի „And folly (doctor-like) controlling skill“-ը (Եվ հիմարությունը իբրև խրատատու հմտությունը (կամ գիտելիքները) քննելիս) դարձել է. «Եվ գիտունի դիմակով կառավարող տգետին», ուր հատկապես անճիշտ է կառավարող-ը:

Բնագրի 12-րդ շատ կարևոր տողը լիովին ազավազված է: «And captive good attending captain ill»-ը (Եվ ստրկացված բարին՝ հաղթանակած շարին ծառայելիս), — դժվար չէ նկատել, որ այստեղ կենտրոնում է բարին, լավը, որը ստրուկ է հաղթող շարի մոտ, մինչդեռ թարգմանության մեջ բարի-ն բոլորովին վտարված է և ասպարեզ է բերված սոցիալական հարց՝ «Եվ հնազանդ ստրուկին՝ շարիքներին ծառայող», որը չկա Շեքսպիրի սոնետում:

Այս թարգմանությունը լեզվական տեսակետից նույնպես խոցելի է, օրինակ, 9-րդ տողը թեև բնագրի միտքը այսպես թե այնպես արտահայտում է, բայց անհաջող է լեզվական տեսակետից՝ «Եվ մտքերը և լեզուն շղթայակապ արվեստին», — ուր «արվեստին»-ը ոչ թե մտքերի և լեզվի հատկացուցիչ է ընկալվում (հատկացուցիչը արևելահայերենում և հոգիի ունենում), այլ իբրև հանգաման խնդիր, որով և իմաստ չի ստացվում, էլ չհաշված, որ նույնիսկ եթե քերականորեն ճիշտ էլ գրվեք՝ «արվեստի մտքեր և լեզու», ապա միևնույն է թարգմանությունը մերժելի կլինի (բնագրում «արվեստի մտքեր» կասկածելի բմբռնումը չկա):

Անիմաստ է նաև վերջին տողի վշտահար-ը, որ արտաքինապես է միայն շեշտում «միայնակ թողնել»-ը, իրականում թուլացնում է այն, և իդուր չէ հեղինակին այդ մասին ասել պարզ ու սովորական, բայց, անշուշտ, ներքին ուժով:

Թարգմանությունն ամբողջությամբ հնչում է անհրապույտ, ոչ բանաստեղծական: Այսպիսի թարգմանությունը կարող է նաև թյուրիմացության մեջ գցել ընթերցողին բնագրի արժանիքների վերաբերյալ:

* * *

Շեքսպիրյան այս սոնետի ուղագրավ ընթերցում և թարգմանություն է սփյուռքահայ բանաստեղծ Հակոբ Անտոնյանինը:

- 1 Այս բոլորեն ես հոգնած՝ կրղձամ մահվան հանգիստին,—
- 2 Արժանիքի տեր անձ մը՝ տեսնել ծընած մուրացկան
- 3 Կամ ճոխ, դվարթ կյանքի մեջ՝ ոչնչություն մ'անարժան,

- 4 Կամ մեկը, որ կրխարե հավատացող, պարզ հոգին,
- 5 Կամ պատիվը ոսկեզօծ՝ սխալ տիրոջ ընծայված,
- 6 Կամ կույսն անրիժ՝ զոր բռնի վերածած են պոռնիկի,
- 7 Կամ անարդար կոխոտումն իրավունքին անթերի,
- 8 Կամ ուժը, որ շարաշար գործածությամբ կիջնե ցած,
- 9 Կամ արվեստը՝ իշխողին դատապարտված համբության,
- 10 Կամ խենթը, որ վարիչ է, իմաստության հովերով,
- 11 Կամ հշմարիտն ակներև՝ կոչված պարզով միտքի մոլ,
- 12 Եվ կամ գերին վեհոգի՝ հիվանդ տիրոջն իր պաշտպան,
- 13 Այս բոլորն ես հոգնած՝ կուզեմ հրաժեշտ տալ կյանքին,
- 14 Բայց թե մեռնիմ, սիրելիս պիտի մնա առանձին:

Այս գեպըում ես բնագրի բոլոր տողերի հերթականությունը պահպանված է, հանդամանք, որ դուցե այնքան էլ կարևոր չէ, սակայն ինչպես պարզվում է բնորոշ է շերտային սոնետի հայերեն թարգմանությունների համար: Նշենք, որ այլ լեզուներով կատարված թարգմանությունների մեջ այդ հերթականությունը շատ հաճախ է խախտվում, օրինակ, ուսերեն ամենալավ դիտված թարգմանություններում անգամ (Պաստերնակ, Մարշակ, Ռումեր) տողերի բնագրային հերթականությունը խախտված է²⁸:

Անտոնյանի թարգմանության մեջ դիտվում են նախորդների համեմատ որոշ նորություններ: Օրինակ, սա առաջին հայերեն թարգմանությունն է, որ հանդերի համակարգը, թեև բնագրինը չէ, բայց ավելի մոտ է բնագրին, քան նախորդ բոլոր թարգմանություններում: Բնագրի բառատողերում եղած հանգերի ab ab համակարգը այստեղ փոխարինված է abba համակարգով, որը նույնպես հատուկ է անգլիական դասական սոնետին:

Նորություն է նաև, որ շերտային 11 and-երը այս գեպըում պահպանվել են այլ ձևով, նրանցից 10-ը թարգմանվել է կամ, մեկը՝ եվ կամ: Պետք է ասել, որ այս գեպըում հայերեն կամ-երը վատ չեն հնչում անգլերեն and-երի փոխարեն, և բնագրի հռետորական հնարանքը նկատելիորեն պահպանված է:

Բայց, իհարկե, այս թարգմանության ամենակարևոր արժանիքը այլ է՝ շերտային արամադրության, խոհի ու զգացմունքի համեմատաբար ավելի ճիշտ արտացոլումը, թեև հասկանալի է, որ այստեղ էլ կան խո-

ցելի կետեր, օրինակ, չի կարելի համաձայնել բնագրի 7-րդ տողի ընթերցման և թարգմանության հետ՝ «Կամ անարդար կոխտուումն իրավունքին անթերի», ինչպես արդեն դիտենք բնագրի 7-րդ տողում խոսքը վերաբերում է ոչ թե անթերի իրավունքի անարդար խախտմանը, այլ ճշմարիտ կատարելությունը չգնահատվելուն։ Անհաջող են նաև 8-րդ, 10-րդ և 12-րդ տողերը, որոնք թե այս կամ այն չափով բնագրից հեռացած են և թե ավելի թույլ են հնչում։ Սակայն թարգմանության հաջողված հատվածները, որոնք ավելի շատ են, պահպանում են ամբողջ սոնետի ընդհանուր բանաստեղծական հնչեղությունը։ Շատ կարևոր է, որ լավ են թարգմանված առաջին տողը («Այս բոլորեն ես հոգնած կըղձամ մահվան հանգիստին») և վերջին երկու տողերը («Այս բոլորեն ես հոգնած՝ կուզեմ հրաժեշտ առնել կյանքին, Բայց թե մեռնիմ, սիրելիս պիտի մնա առանձին»), հայերեն հաջող են արտահայտված նաև բնագրի 2—6-րդ տողերում եղած հակադրությունները և տրամադրությունները։ Այս դեպքում թարգմանությանը կարծես չի վնասում այն, որ բնագրի ընդհանուր, շանձնավորված որոշ հակադրություններ այստեղ անձնավորված են. օրինակ, բնագրի 2-րդ տողի տեսնել կամ տեսնելով արժանավորությունը ի ծնե մուրացկան միտքը թարգմանված է «Արժանիքի տեր անձ մը տեսնել ծընած մուրացկան» և այսպես հայերեն, ըստ երևույթին, ավելի լավ է հնչում և բնագրային իմաստն էլ թեև այլ ձևով, բայց պահպանվում է։

5-րդ տողում մի այլ կարգի կոնկրետություն է մտցված բնագրի համեմատ։ «And gilded honour shamefully misplaced» տողում ասվում է, որ ոսկեզօծ պատիվը տրվում է անամոթաբար, անգլերեն խոսքից ենթադրվում է, որ այն տրվում է անարժան մարդուն, թեև այդ կոնկրետությունը չկա։ Հ. Մասեհյանը հարադատ է մնացել բնագրի խոսքին՝ «Ոսկեզօծ պատիվն անամոթաբար անտեղի տրված», Խ. Դաշտենցը, կոնկրետություն է մտցրել՝ «Եվ պատիվը ոսկեզօծ՝ անպատիվ մարդուն տրված», որ վատ չէ հնչում, նույնկերպ են վարվել Դ. Դավթյանն ու Հ. Քելեշյանը՝ «Եվ ոսկեփայլ պատիվը անարժանին դուր տրված» (և սա այս թարգմանության, թերևս, ամենահաջող տողն է), այս ուղիով է գնացել նաև Հ. Անտոնյանը՝ «Կամ պատիվը ոսկեզօծ սխալ տիրոջ ընծայված», որը և չի կարելի ասել, թե անհաջող է։

Ուշադրություն է գրավում 11-րդ տողի թարգմանությունը «Կամ ճշմարիտն ակներև՝ կոշված պարզով միտքի սով»։ Սա, ըստ երևույթին նախորդ բոլոր թարգմանություններից ավելի ճիշտ է (թեև ոչ բացար-

Ճակիրեն ճիշտ) արտահայտում այն, ինչ ցանկացել է Շեքսպիրն ասել
«And simple truth miscalled simplicity» առղավ, թեև այս «բառացի»
թարգմանությունը չէ:

Այժմ բերենք Թումանյանի արխիվում եղած թարգմանությունը:

- 1 Խոնջած այս բոլորից ևս անդորրացուցիչ մահվան ևմ աղաղակում
- 2 Ինչպես մի ի ծնե մուրացկան, դատապարտված տեսնելու անա-
պատը (անապատը դիտելու)
- 3 Կարեքավորից, և որը սակայն ոչ մի ուրախությունից չզրկում
ինքն իրան,
- 4 Ամենամարտի հավատը ապերջանկորեն դավաճանված
- 5 Եվ ոսկեղօծյալ պատիվը ամոթապարտորեն անարժանին տրված
- 6 Եվ կուսական առաքինությունը կոպտորեն բողաքած
- 7 Եվ իսկական (արդար) կատարելությունը անարգարորեն նա-
խատված
- 8 Եվ զորությունը կաղացող ամբոխից անկարող դարձած
- 9 Եվ արվեստը բերանակալ արված հեղինակությունից
- 10 Եվ գծությունը (ինչպես վարդապետ) որ վերհսկողության է են-
թարկում ճարտարամտությունը
- 11 Եվ պարզ ճշմարտությունը անօրինաբար պարզամտություն է ան-
վանում
- 12 Եվ գերված որ իբր ծառա սպասավորում է գերող շարության
- 13 Հոգնած այս բոլորից ևս կթողնեի ու կհեռանայի այս բոլորից
- 14 Եթե մեռնելով չհարկադրվի մենակ թողնել իմ սիրտը:

Ինչպես գծվար չէ նկատել, թարգմանությունը տողացի է: Արխիվում
կա այս կերպ թարգմանված նաև ուրիշ 3 սոնետ, բոլորն էլ գրված
բանաստեղծի գտեր՝ Նովարդի ձեռքով²⁹: Հարց է առաջանում ի՞նչ լեզ-
վից է կատարված այս թարգմանությունը:

Հայտնի է, որ Հ. Թումանյանը անգլերեն չի իմացել և հասկանալի
է, որ նա ինքնուրույն չէր կարող թարգմանություն կատարել անգլերե-
նից, այն էլ շեքսպիրյան անգլերենից: Կարելի էր սպասել, որ այս թարգ-
մանությունն բոտ իր սովորության Թումանյանը կատարած լինե՞ր ռու-
սերենից: Եվ մենք այս տողացին համեմատեցինք ռուսերեն բոլոր այն
թարգմանությունների հետ, որոնք կարող էին լինել Թումանյանի տրա-
մադրության սակ և որոնք կարողացանք գտնել: Պարզ դարձավ, որ հա-

յերեն այս տողացին գրանցից որևէ մեկի թարգմանությունը չէ, ավելին, լիովին ապացուցվեց, որ թարգմանությունը անգլերեն բնագրից է կատարվել և այն էլ սխալներով, որ հետևանք է XVI—XVII դարերի անգլերենը լավ չիմանալու: Որ տողացին բնագրից է թարգմանված երևում է թեկուզ այն բանից, որ յուրաքանչյուր տող բառ առ բառ թարգմանված է (նույնիսկ 10-րդ տողի փակագիծը պահպանված է, որ թարգմանիչները սովորաբար չեն անում), թեև մի շարք բառեր հասկացված են սխալ, բայց այդ սխալների պատճառն էլ կամ անգլերեն համապատասխան բառերի բազմիմաստությունն է ու նրանց մասնավոր իմաստը չհասկանալը, կամ էլ բնագրի բառը անգլերեն մի այլ բառի հետ շփոթելը (որ լեզուն իմանալու, բայց շեքսպիրյան անգլերենը լավ չհասկանալու հետևանք է):

Այսպես, երկրորդ տողի desert բառը թարգմանիչը հասկացել է անապատ, իսկ behold-ն էլ ճիշտ թարգմանելով ստացել է «տեսնելու անապատը»: Սա պատճառ է դարձել, որ տողի ամբողջ իմաստը սխալ հասկացվի, որի հետևանքով էլ սկզբի As-ը թարգմանել է ինչպես, և տողը փոխանակ կարդալու «Տեսնելով արժանավորությունը մուրացկանի ծնն» կարդացել է «Ինչպես մի ի ծնն մուրացկան դատապարտված տեսնելու անապատը (անապատը դիտելու)»:

Բանն այն է, որ desert, իրոք, անգլերեն նշանակում է անապատ, նաև անապատային, անմարդաբնակ և այլն: Սակայն կա նաև այլ desert, որ նշանակում է ծառայություն, նաև արժանիք, արժանավորություն: Այս վերջին իմաստներով (արժանիք, արժանավորություն), ըստ երևույթին բառը այժմ ավելի քիչ է գործածվում, մինչդեռ շեքսպիրյան տողում ակնհերեաբար այդ իմաստով է գործածված:

Հենց միայն այս փաստը խոսում է այն մասին, որ թարգմանությունը կատարված է անգլերենից, իսկ սա էլ նշանակում է, որ թարգմանիչը Թումանյանը չի եղել: Գուցե և անգլերենից նախապես տողացի թարգմանել են ռուսերեն, իսկ սրանից էլ Թումանյանը թարգմանել է հայերեն, որ քիչ հավանական է:

Նույն կերպ ճիշտ չի ընթերցվել 3-րդ տողը՝ needy բառը սխալմամբ կարիքավոր հասկացվելու պատճառով. need իրոք արդի անգլերենում նշանակում է կարիք, աղքատություն, բայց սոնետի needy-ն նշանակում է փուչ, սին: Այս կարգի անճշտություններ կան նաև 7-րդ, 8-րդ տողերում:

Այսպիսով, Թումանյանին վերագրվող այս տողացի թարգմանությունը, իրականում այլ անձնավորություն է կատարել, հավանաբար բնաստեղծի բարեկամ Մխիթար Տեր-Անդրեասյանը, որը անգլերենի ուսու-

ցիւ էր և Թումանյանի խորհրդատուն անդերենի հետ առնչվող հարցերում (Տեր-Անդրեասյանն է համեմատել Թումանյանի գիտողությունները, արված «Համյետի»՝ Հ. Մասեհյանի կատարած թարգմանության առթիվ)³⁶։ Ըստ երևույթին, բանաստեղծի խնդրանքով նրա բարեկամը կատարել է այս տողացի թարգմանությունները, որպեսզի հետագայում Թումանյանը օգտագործի դրանք իր կատարելիք թարգմանությունների մեջ։

Շեքսպիրի 66-րդ սոնետի հայերեն թարգմանությունների բննությունը, այսպիսով, ցույց է տալիս, որ դեռևս չիա հայերենի հնարավորությունների լիակատար օգտագործմամբ կատարված թարգմանություն։ Համեմատաբար ամենահաջողը, թերևս մնում է, Հ. Մասեհյանի կատարածը, թեև որոշ կողմերով հաջող պետք է համարել նաև Խաչատուրյանի և Հ. Անանյանի թարգմանությունները, բայց և ոչ մեկը չունի թարգմանական այն արվեստը, որը մենք տեսնում ենք շեքսպիրյան երկերի հայերեն այլ թարգմանությունների մեջ։

Խրախուսելի պետք է համարել քնարական այս հրաշալի ստեղծագործության առաջիկա հնարավոր թարգմանությունները, որոնց մեջ գուցե և կստեղծվի շեքսպիրյան բնագրին արժանի գործ։

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. М. Морозов, Избранные статьи и переводы, М., 1954, էջ 284, նաև նույն հեղինակի վերջաբանը « Сонеты Шекспира в переводах С. Маршак» գրքում, М., 1964, էջ 100։
2. Խոսքը վերաբերում է անգլիական սոնետին, խառնականը, որ անգլիական սոնետի նախատիպն է եղել, փոքր-ինչ այլ կառուցվածք ունի՝ երկու քառատող և երկու եռատող։ Կամ ութնադանի և վեցադանի երկու տուն։
3. А. Аникст, Творчество Шекспира, М., 1963, էջ 320—324։
4. М. Морозов, Избранные статьи и переводы, էջ 279։
5. Հ. Հոլմհանսյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, Երևան, 1965, էջ 475։
6. Բնագրում՝ of time, այսինքն՝ ժամանակի։
7. Բնագրում՝ scorns, որ այստեղ ավելի շուտ պետք է նշանակի ծաղր, ծաղրանք։
8. Բնագրում՝ For who would bear...
9. Ահա բնագրի այդ մասը

The oppressor's wrong, the proud man's contumely,
The pangs of despis'd love, the low's delay,
The patient merit of the unworthy takes...

10. Բնագրում՝ Or to take arms against a sea of troubles.
11. Բնագրում՝ When he himself might his quietus make
With a bare bodkin?
12. A. C. Bradley, Shakespearean Tragedy, London, 1962, էջ 61—62,
13. Տե՛ս նույն տեղում:
14. A. Անիկստ, Творчество Шекспира, էջ 373:
15. M. Seymour-Smith, Shakespeare's Sonnets. Edited With an Introduction
and Commentary by Martin Seymour Smith, London, 1963, էջ 49:
16. նույն տեղում:
17. Տե՛ս M. Морозов, Избранные статьи и переводы, էջ 277:
18. A. Անիկստ, Творчество Шекспира, էջ 311:
19. Հմտ. M. Seymour-Smith, Shakespeare's Sonnets, էջ 3—12;
20. Հմտ. A. Անիկստ, Творчество Шекспира, էջ 328:
21. նույն տեղում, էջ 319:
22. M. Морозов, Избранные статьи и переводы, էջ 283:
23. «Мастерство перевода», М., 1968, էջ 161—162:
24. նույն տեղում, էջ 183—188:
25. Տե՛ս Հ. Հովհաննիսյանի նշվ. հատորում եղած ծանոթագրությունը, էջ 578—579:
26. 29, 66, 110, 111 սոնետների Հ. Թումանյանին վերագրվող թարգմանությունների ձևա-
գրերը (ն. Թումանյանի արտագրությամբ): Տե՛ս ԳԱԹ, Հ. Թումանյանի արխիվ,
թղթ. № 174:
27. Տե՛ս В. Шекспир, Собрание сочинений, т. 5, СПб, Брокгауз-Ефрон, 1904,
էջ 418:
28. Տե՛ս «Мастерство перевода», էջ 167—168:
29. Վ. Բերգերաշյանը գրում է. «Ինքը Թումանյանը մտադրվել էր թարգմանել Շեքսպիրի
սոնետները: Նրա թղթերի մեջ մնացել է մոտ երեսուն սոնետի բովանդակության
կոնսպեկտը և թարգմանության փորձը» (Վ. Բերգերաշյան, Շեքսպիրը հա-
յերեն, Երևան, 1956, էջ 103): Անհասկանալի է, թե ինչ նկատի ունի Բերգերաշ-
յանը «մտադրվել էր թարգմանել», «բովանդակության կոնսպեկտ և թարգմանու-
թյան փորձ» գրելով: Արդյո՞ք նկատի են առնված հինգ սոնետների նաև վերոհիշյալ
տողացի թարգմանությունները:
30. Տե՛ս Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 6, Երևան, 1959, էջ 126: